

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No. 64, Winter 2025

Received: 05/05/2024

Accepted: 25/07/2024

The Necessity of Re-Editing Mojir al-Din Baylaqani's Divan (Collection Works)

Seyyed Mehdi Tabatabaei

Associate professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities,
Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
M_tabatabaei@sbu.ac.ir

Abstract:

Mojir al-Din Baylaqani (d. 586 AH) is a renowned poet of the 6th century and a prominent figure of the Arranian school in Persian poetry. He is renowned for his deceptively simple yet fluent verses compared to his contemporaries. The only existing edition of his Divan (collected works) was prepared by Mohammad Abadi Bavail as a doctoral dissertation in 1974 under the supervision of Mehdi Mohaghegh, Mazaher Mosaffa, and Ahmad Mahdavi Damghani and was subsequently published in Tabriz in 1979. While this pioneering edition holds historical value, subsequent reviews have revealed its deficiencies. The recent discovery of new manuscript sources that were unavailable to the previous editor presents an opportunity for a revised, more comprehensive edition. This study, undertaken through a critical re-editing of Mojir al-Din's Divan based on over 30 manuscript copies and employing a descriptive-analytical methodology using library resources, aimed to highlight the shortcomings of the existing edition. The significance of poets from Arran Region in the Persian literary canon, coupled with the necessity of a deeper scholarly engagement with Mojir al-Din's poems, underscored the importance of this research. The overall conclusion pointed to the inadequacies of the previous edition and the pressing need for its re-editing. According to the findings, the primary deficiencies of the prior edition included the erroneous attribution of other poets' works to Mojir al-Din, omission of some of his poems, inconsistencies in the transcription of certain poems, misreadings, incorrect selections, and inadequate or inaccurate annotations.

Keywords: Persian Poetry in the 6th Century; Poets of Arran Region; Mojir al-Din Baylaqani; Text Editing.

Introduction

Mojir al-Din Baylaqani is regarded as one of the most distinguished students of the renowned poet Khaqani Sharvani. Mojir al-Din's poetic style is characterized by a simplicity and fluency that closely resembles the works of other acclaimed Persian poets, such as Farrukhi Sistani and Manuchehri Damghani. Unfortunately, there exists only a single edition of Mojir al-Din's collected works, or Divan, which has nevertheless had a significant influence on Persian poetry. This edition was prepared by Abadi Bavail, who utilized 12 anthologies and manuscript copies as source

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2024.141379.2350

materials. The edition features:

- a. A 146-page introduction detailing the poet's biography, his contemporaries, and references to his poetic style and fields of knowledge
- b. The text itself consisting of 5,469 verses of Mojir al-Din's poetry
- c. Approximately 250 pages of extensive annotations explaining words, terms, and phrases, and addressing challenging verses from the Divan.
- d. Indexes of words and phrases, verses, hadiths and reports, proverbs and sayings of notable figures, Arabic poetry, idioms, and names.

The attention to these various editorial aspects has resulted in a structurally sound edition. However, this does not imply that no further revisions are needed. In fact, the edition is marred by significant misreadings and incorrect choices that cannot be easily overlooked.

Materials & Methods

This scholarly research undertook a critical analysis of the shortcomings in the previous edition of Mojir al-Din Baylaqani's Divan, employing a descriptive-analytical methodology.

The study's statistical population included over 30 anthologies and manuscript copies of Mojir al-Din's collected works, as well as other relevant sources, with data collected through comprehensive library research.

As noted by the original editor in the introduction, the manuscript copies used in the editing process were written at different times and in varied styles by scribes, who naturally differed in their academic knowledge and literary sensibilities. Consequently, numerous discrepancies and errors had infiltrated the manuscript copies.

While the editor's efforts to address these issues were commendable, it appeared that success was not achieved in all cases and certain deficiencies had thus been incorporated into the edited text. This article aimed to highlight these deficiencies under 10 general headings.

The research process was as follows: the recorded version of the verse in Abadi Bavail's edition was first presented followed by the author's suggested version for the transcription of words, terms, and verses based on the manuscript copies of Mojir al-Din Baylaqani's Divan with supporting evidence drawn from the wider corpus of Persian literary texts.

Research Findings

The critical analysis of the previous edition of Mojir al-Din Baylaqani's Divan edited by Abadi Bavail revealed several significant deficiencies. These were categorized and examined under 10 general headings:

1. Attribution of other poets' poems to Mojir al-Din: The edition included poems by other poets falsely attributed to Mojir al-Din.

2. Omission of some of Mojir al-Din's poems and verses: The edited text was found to be missing some of Mojir al-Din's original poems and verses.

3. Incomplete reporting of verses: Certain verses by Mojir al-Din were not fully or accurately reported in the edition.

4. Recording a single poem in two different forms: In some cases, a single poem by Mojir al-Din was recorded in two distinct forms in the edited text.

5. Editing poems using a single manuscript:

5.1. Omission of Mojir al-Din's verses: Editing based on a single manuscript had led to the omission of some of Mojir al-Din's verses.

5.2. Confused reporting of poems: The reliance on a single manuscript had resulted in the confused and inaccurate reporting of some of Mojir al-Din's poems.

6. Incorrect reporting of verses:

6.1. Misreading of manuscript copies:

6.1.1. Errors from adding, removing, or misplacing dots

6.1.2. Errors from altering letters

6.2. Incorrect selections: The edition included instances of incorrect selections from the manuscript copies.

The research also found that the editor's heavy dependence on a single manuscript (No. 3123) from the National Library of Tabriz had led to the inclusion of poems by Asir al-Din Akhsikati

under Mojir al-Din's name. Additionally, some of the manuscript copies used in the editing process were so flawed and error-ridden that they should have been excluded from the editing circle as they only contributed to the addition of variant readings in the footnotes.

Overall, while the existing edition of Mojir al-Din's Divan was a commendable effort for its time, the necessity of a revised and more comprehensive edition became evident with the passage of time and the discovery of new manuscript copies.

Discussion of Results & Conclusion

This research undertook a thorough review and critique of the edited text of Abadi Bavail's edition of Mojir al-Din Baylaqani's Divan, utilizing variant readings and over 30 manuscript copies of the poet's collected works. The identified deficiencies in the edition were categorized and analyzed under 10 general headings:

1. Attribution of other poets' poems to Mojir al-Din
2. Omission of some of Mojir al-Din's poems and verses
3. Incomplete reporting of certain verses by Mojir al-Din
4. Recording a single poem in two different forms
5. Editing some poems using a single manuscript
 - 5.1. Omission of Mojir al-Din's verses
 - 5.2. Confused reporting of some poems
6. Incorrect reporting of verses
 - 6.1. Misreading of manuscript copies
 - 6.1.1. Errors from adding, removing, or misplacing dots
 - 6.1.2. Errors from altering letters
 - 6.2. Incorrect selections
7. Incorrect reading and preference
8. Omission of text
9. Incorrect transcription
10. Incorrect or inadequate annotations

As observed, some of the identified shortcomings in this edition related to the editor's proficiency in the editing process, while others stemmed from the limitations of the time and the lack of access to a more comprehensive set of manuscript copies.

Furthermore, the editor's heavy reliance on a single manuscript (No. 3123) from the National Library of Tabriz had led to the inclusion of some poems by Asir al-Din Akhsikati under Mojir al-Din's name. Abadi's edition, while utilizing 12 anthologies and manuscript copies, was still constrained by the available source materials.

It was understandable that in such research endeavors, the quality of the manuscript copies could not always be guaranteed. However, some of the manuscripts used in the editing process were so confused and error-ridden that they could have been excluded from the editing circle as they only contributed to the addition of variant readings in the footnotes.

Overall, it could be stated that the existing edition of Mojir al-Din's Divan was a commendable and appropriate effort for its time. However, with the passage of time and the discovery of new manuscript copies of his Divan, the necessity of a revised and more comprehensive edition became evident.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۴)، زمستان ۱۴۰۳، ص ۴۹-۲۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۲/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۵/۴

مقاله پژوهشی

ضرورت بازتصحیح دیوان مجیرالدین بیلقانی^۱

سیدمهدی طباطبائی* ، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

M_tabatabaei@sbu.ac.ir

چکیده

مجیرالدین بیلقانی (متوفی: ۵۸۶ هـ) از شاعران معروف قرن ششم و از برجسته‌ترین سرایندگان مکتب اران در شعر فارسی است که به نسبت معاصران خویش، اشعاری ساده و روان سروده است. تنها چاپ از دیوان اشعار او را محمد آبادی باویل، به‌عنوان رساله دکتری خویش در سال ۱۳۵۳ و زیر نظر مهدی محقق، مظاهر مصفا و احمد مهدوی دامغانی انجام داد که در سال ۱۳۵۸ در تبریز منتشر شد. این چاپ به دلیل فضل تقدّم در جای خود ارزشمند است، اما بررسی‌های انجام گرفته نشان می‌دهد که کاستی‌هایی در آن راه یافته است تا جایی که امروزه با پیداشدن نسخه‌های جدید که مصحح پیشین بدان‌ها دسترسی نداشته، امکان بازتصحیح این دیوان فراهم شده است. این پژوهش، پس از انجام بازتصحیح انتقادی دیوان مجیرالدین براساس بیش از ۳۰ نسخه خطی، با هدف برجسته‌کردن کاستی‌های چاپ پیشین و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به شیوه تحلیلی _ توصیفی نگاشته شده است. جایگاه شاعران حوزه اران در شعر فارسی، همچنین بایستگی مطالعه درباره اشعار مجیرالدین، اهمیت و ضرورت تحقیق را نمایان می‌کند و نتیجه کلی آن، مشخص کردن کاستی‌های چاپ پیشین دیوان مجیرالدین و بیان ضرورت بازتصحیح آن است. براساس دستاورد این پژوهش، انتساب سروده‌های دیگر شاعران به مجیرالدین، گزارش نکردن پاره‌ای از اشعار او، ضبط برخی اشعار به دو شکل جداگانه، بدخوانی، به‌گزینی‌های نادرست و تعلیقات نادرست یا نارسا عمده‌ترین کاستی‌های تصحیح پیشین به شمار می‌رود.

واژه‌های کلیدی

شعر فارسی در قرن ششم، شاعران حوزه اران، مجیرالدین بیلقانی، تصحیح متن

^۱ این مقاله از طرح پژوهشی "بازتصحیح دیوان مجیرالدین بیلقانی" استخراج شده که با حمایت مالی بنیاد ملی علم ایران (صندوق حمایت از پژوهشگران)، با کد ۴۰۲۰۴۰۱ به انجام رسیده است.

* مسؤل مکاتبات

مقدمه

یان ریپکا مجیرالدین را از برجسته‌ترین شاگردان خاقانی می‌داند که شیوه بیانش از حیث سادگی و روانی به فرخی و منوچهری نزدیک است (ریپکا، ۱۳۸۱، ص. ۲۹۲). در دیگر تذکره‌های فارسی نیز او را «از فضلای معارف بلاغت‌کیش و از علمای اعظم فصاحت‌اندیش» خوانده‌اند (عاشقی عظیم‌آبادی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۹۸). گفته‌اند که مجیرالدین، ابیاتی در هجو اصفهان سرود و افاضل اصفهان چنان‌که شرط است، پروای او نکردند و شرف‌الدین شفروه را گفتند تا به هجو وی روی آورد. (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ص. ۱۱۵). برخی مرگ مجیر را نیز «بر اثر همین تعصب و به دست او باش اصفهان دانسته‌اند» (صفا، ۱۳۷۸، ج. ۱۳۵/۲).

متأسفانه، از دیوان شاعری که در جریان شعر فارسی تأثیرگذار بوده و امیرخسرو دهلوی وی را برتر از خاقانی شمرده است (ریپکا، ۱۳۸۱، ص. ۲۹۳) تنها یک چاپ وجود دارد؛ چاپی که آبادی باوایل با استفاده از ۱۲ جُنگ و نسخه خطی انجام داده است. نسخه اساس چاپ آبادی، جُنگ خطی شماره ۶۶۹ حکیم اوغلو علی‌پاشاست که در کتابخانه لالاسماعیل استانبول نگهداری می‌شود. مصحح احتمال داده است که تاریخ کتابت نسخه، پیش از سال ۱۰۹۷ باشد. بیشتر نسخه‌های این چاپ، تاریخ کتابت ندارند، اما به نظر می‌رسد که نسخه‌ای پیش‌تر از قرن دهم در آن به کار نرفته باشد.

این چاپ از بخش‌های مختلفی شکل گرفته است:

- الف. مقدمه ۱۴۶ صفحه‌ای در شرح حال شاعر و شعرای هم‌عصر او با اشاره‌ای به سبک شعری و علمی که شاعر از آنها آگاهی داشته است؛
- ب. متن پنج هزار و چهارصد و شصت و نه بیت اشعار مجیرالدین که قصائد، غزلیات، شکواییات، قطعات، ملمعات، ترکیب‌بندها، و رباعیات او را شامل می‌شود؛
- ج. تعلیقاتی تقریباً جامع در قالب ۲۵۰ صفحه که در آن، لغات، اصطلاحات، عبارات و برخی ابیات مشکل دیوان توضیح داده شده است؛
- د. نمایه‌های لغات و ترکیبات، آیات، احادیث و اخبار، امثال و سخن بزرگان، اشعار عربی، ضرب‌المثل‌ها و نام‌ها. رعایت همین مسائل باعث شده است که این چاپ، از منظر ساختاری کاستی چندانی نداشته باشد.
- از شاخصه‌های چاپ آبادی، ذکر نسخه‌بدل‌ها در پانویس هر صفحه است که باعث می‌شود مخاطبان به‌آسانی بتوانند گونه‌های دیگر نویسه ابیات را فراروی خویش داشته باشند و به مقایسه متن مصحح با آنها پردازند. همچنین، محور و اوزان تمام ابیات دیوان در کنار مطلع‌ها آورده شده است.

پیشینه تحقیق

بررسی‌های انجام‌گرفته نشان می‌دهد که در زمینه چگونگی چاپ آبادی باوایل از دیوان مجیرالدین، تاکنون پژوهش مستقلی انجام نگرفته است و بیشتر پژوهش‌ها مسائل پیرامونی اشعار او را دربرمی‌گیرد که مقاله‌های «تأثیر مجیر بیلقانی در اشعار سراجی خراسانی» از **نذیر احمد (۱۳۷۲)**، «مختصری از مضامین علم نجوم در دیوان مجیر» از **مالملی (۱۳۸۹)**، «مختصری از تمثیلات دیوان مجیرالدین بیلقانی» از **مالملی (۱۳۹۷)**، «استعاره مفهومی در شعر مجیرالدین بیلقانی» از **محمدی (۱۴۰۱)** و «بررسی سبک‌شناسی دیوان مجیرالدین بیلقانی» از **اعظم‌پور (۱۴۰۱)** از آن شمار است.

پیش از ورود به بحث اصلی، ذکر این نکته لازم است که برای انجام این پژوهش به بیش از ۳۰ جُنگ و نسخه خطی مراجعه شده است.

شایان ذکر است که پیش از مرحوم آبادی، دیوان مجیرالدین بیلقانی به عنوان رساله دکتری کبیراحمد جائسی، زیر نظر نذیر احمد، در سال ۱۹۷۳ میلادی در دانشگاه اسلامی علیگر تصحیح شده بود. ساختار این پژوهش به قرار ذیل است:

الف. مقدمه‌ای ۶۳ صفحه‌ای به زبان انگلیسی؛

ب. تصحیح ۵۶ قصیده مجیرالدین (از صفحه ۱ تا ۲۳۷)؛

ج. کلمات و فقرات مخصوص مجیر که نمایه‌ای از ترکیبات دیوان اوست (از صفحه ۲۳۸ تا ۲۵۳)؛

د. کتابیات یا همان کتابنامه پژوهش (صفحه ۲۵۴ و ۲۵۵).

این پژوهش تنها قصائد مجیرالدین را شامل می‌شود و حقیقتاً کیفیت آن در سطحی نبوده است که منتشر شود و در اختیار جامعه علمی قرار گیرد.

پایان‌نامه‌های فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان مجیرالدین بیلقانی (شیرازی، ۱۳۹۲) و تحقیق در دیوان مجیرالدین بیلقانی (اسدی و لیلو، ۱۳۹۰) از دیگر کارهای انجام گرفته در این حوزه است.

روش پژوهش

در این پژوهش علمی کوشیده شده است تا با شیوه تحلیلی _ توصیفی به بررسی کاستی‌های چاپ پیشین دیوان مجیرالدین بیلقانی پرداخته شود. جامعه آماری پژوهش، نسخه‌های خطی دیوان مجیرالدین و سایر منابع مرتبط با آن است و برای جمع‌آوری داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است.

بحث اصلی

همان‌گونه که مصحح در مقدمه اشاره کرده است، نسخ خطی به کار گرفته در تصحیح «در زمان‌های مختلف، با سبک‌ها و روش‌های مختلفی به توسط دست‌نویسانی که خود از لحاظ مایه علمی و سلیقه، طبعاً با هم اختلاف داشته‌اند، نوشته شده؛ از این روی، در نسخ خطی اختلافات و اغلاط فراوان راه یافته؛ به طوری که معنی ابیات گاهی به کلی مختل شده است و گاه سقظه‌هایی که در نسخ روی داده، اختلال معنوی ابیات را تشدید می‌کند» (مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۷۵).

کوشش مصحح برای اصلاح این موارد ستودنی است، اما به نظر می‌رسد که او در تمام موارد موفق عمل نکرده و بر همین اساس، کاستی‌هایی به متن مصحح راه یافته است. در ادامه، این کاستی‌ها در قالب ۱۰ سرفصل کلی برجسته می‌شود.

۱. انتساب شعر دیگر شاعران به مجیرالدین

یکی از عمده‌ترین مشکلات تصحیح مرحوم آبادی، آوردن اشعار دیگر شاعران در متن مصحح است؛ برای مثال قصیده‌ای با مطلع:

چه جرم است این برآورده سر از دریای موج‌افگن به کوه اندر دمان آتش، به چرخ اندر کشان دامن

(مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۴۴)

سروده‌ای است از عبدالواسع جبلی که در صفحه ۳۱۱ دیوان او گزارش شده است. این قصیده در عرفات‌العاشقین (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج. ۲۵۶۶/۵) و مجمع‌الفصحا (وطواط، ۱۳۳۹، ج. ۶۸۵/۱) نیز به نام عبدالواسع ضبط شده است. جالب اینکه مصحح تنها با اتکا به یک نسخه خطی این قصیده را در شمار قصاید مجیرالدین آورده است.

افزون بر دلایل نسخه‌پژوهی، محتوای شعر نیز نشان می‌دهد که این قصیده از عبدالواسع است. ممدوح قصیده تاج‌الدین ابوالفضل نصر بن خلف، ملک نیمروز است؛ پادشاهی که ظاهراً عبدالواسع برای مدتی منشی او بوده است (ر.ک: مقدمه دیوان، ص. بیست و هشت). در ابیات قصیده نیز نام، کنیه و لقب او آمده و به شاه نیمروز بودنش نیز اشاره شده است:

مصاف‌افروز اعداسوز، شاه نیمروز آن کس که در ملک است کافی کفّ و وافی عهد و صافی ظن

ملک بوالفضل، نصر بن خلف، فرزانه تاج‌الدین که بر باید همی تاج از سر شاهان شیراوژن

(عبدالواسع جبلی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱۱)

نمونه دیگر، قطعه شعر زیر است که مصحح تنها باتکیه بر یک نسخه خطی آن را از مجیرالدین دانسته است:

هر که بر مردمان ستم نکند کس بر او نیز لاجرم نکند

وان که جان دارد و خرد دارد خویش‌تن خیره مستهم نکند

وان که نکند شکایت زشستی شکر نعمت بدان که هم نکند

(مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۰۷)

این در حالی است که این سروده در نسخه‌های دیرین دیوان مجیرالدین نیست و به نظر می‌رسد سراینده آن ابوبکر خال الترمذی باشد. (ر.ک: عوفی، ۱۳۶۱، ج. ۶۵۱/۲؛ دهخدا، ۱۳۸۳، ج. ۶۶/۱)

همچنین است این قصیده پنجاه‌بیتی از عبدالرزاق اصفهانی که تنها با اتکا به دو نسخه ضعیف، دوازده بیت از آن در

چاپ مرحوم آبادی _ آن هم در بخش شکوایات _ آمده است: (ر.ک: مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۵۲-۲۵۳)

اگر شکایت گویم ز چرخ، نیست صواب و گر عتاب کنم با فلک، چه سود عتاب؟

ز جور اوست مرا صد شکایت از هر نوع ز جور اوست مرا صد حکایت از هر باب

همی نوازد هر تنگ‌چشم چون سوزن وز او شوند کریمان چو ریسمان در تاب

از او همی گل صد برگ خفته اندر خار به بید می‌دهد آن‌گاه خیمه سنجاب

به بیشه شیران در تب ز تاب گرسنگی شده ردیف سلاطین به طوق و یاره کلاب...

(عبدالرزاق اصفهانی، بی‌تا، ص. ۱۶؛ عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۷۹، ص. ۶۷)

مصحح گاه چند بیت از قصیده شاعری دیگر را به شکل قطعه در چاپ خود آورده است؛ برای مثال قطعه:

چو گیتی بگسترده فرش جلالست تو اندر جهان فرش نیکی بگستر

بپرور تو در دار دنیا درختی که در دار عقبی ثوابت دهد بر

(مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱۱-۳۱۲)

بخشی از قصیده شصت‌وسه‌بیتی رشید و طواط است:

جهان ظفر پادشا بـوالمظفر
چو یزدان بگسترد فرش جلالت
همه عدل ورز و همه مکرمت کن
پیرو تو در کار گیتی درختی

که ریات اسلام از او شد مظفر...
تواندر جهان فرش نیکی بگستر
همه مال بخش و همه محمادت خر
که در دار دنیا ثوابت دهد بر

(وطواط، ۱۳۳۹، ص. ۱۸۹-۱۹۱)

شاید یکی از بزرگ‌ترین اشتباهات مرحوم آبادی، اعتماد کامل به نسخه خطی شماره ۳۱۲۳ کتابخانه ملی تبریز است؛ نسخه‌ای با کتابت بسیار متأخر (۱۲۶۲ ق) که مصحح، خود به کتابت برخی شعرهای اثیرالدین اخسیکتی به نام مجیرالدین در خاتمه این نسخه اذعان دارد (مقدمه، ص. هشتاد و چهار)؛ باوجوداین، سروده‌های زیادی از اثیر را با استناد به این نسخه در چاپ خویش جای داده است. برای نمونه قصیده‌ای با مطلع:

رسید کان مروّت به قعر گوهر جود ز صائن الدین دریای مکرمت محمود
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۸۶)

سروده اثیرالدین اخسیکتی و در مدح فردی به نام رضا بن محمود است (اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۹۸، ص. ۱۵۴؛ اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۳۷، ص. ۴۳۱-۴۳۲؛ اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۹۹، ص. ۱۹۲).

همین گونه است قطعه شعری با مطلع:

دست مخالف بیست تیغ جهان پهلوان کار موافق گشاد دست قزل ارسلان
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۵۰)

که از جمله اشعار اثیرالدین اخسیکتی است (اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۹۸، ص. ۵۱۲؛ ۱۳۹۹، ص. ۶۳۶).

و شکواییه‌ای پانزده‌بیتی با مطلع:

شکست دور سپهرم به پایمال زحیر بریخت خون جوانیم غبن عالم پیر
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۷۱)

که در اصل قصیده‌ای ۴۶بیتی از اثیرالدین اخسیکتی است که در مدح جمال‌الدین عثمان و شکایت از مردم عراق سروده شده است (اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۹۸، ص. ۲۱۷؛ اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۳۷، ص. ۱۵۱؛ اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۹۹، ص. ۲۳۸).

و قطعه‌ای با مطلع:

ای یازده امهات و نه آب نازاده خلف‌تر از تو فرزند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۰۵)

که از جمله اشعار اثیرالدین اخسیکتی است (اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۳۷، ص. ۴۳۰-۴۳۱؛ اثیرالدین اخسیکتی، ۱۳۹۹، ص. ۵۸۵).

افزون بر موارد ذکرشده، در تصحیح مذکور قطعه‌شعرهایی از سیف اسفرنگی، ناصر بخاری، ظهیر فاریابی، نظام‌الدین عروضی، اثیرالدین اومانی، انوری، کمال اصفهانی و... دیده می‌شود که خود می‌تواند موضوع پژوهشی دیگر باشد.

۲. گزارش نکردن برخی قطعه‌شعرها و ابیات مجیرالدین

در چاپ مرحوم آبادی، برخی از اشعار مجیرالدین درج نشده است. جالب اینکه این شعرها در نسخه‌هایی که مصحح استفاده کرده است، کتابت شده است و دلیل گزارش نکردن آنها در تصحیح مشخص نیست.

شاید مشهورترین این موارد قصیده‌ای سی‌وسه‌بیتی است که مجیرالدین در نکبت شهر دَوَن سروده است و در نسخه‌های آستان قدس، ۱۵۹۴۶مجلس، دهخدا، ۴۸۵۷ ملک، حکیم‌اوغلو، معلم جودت، مکتب استانبول، ۳۲۰۱ رامپور و همچنین عرفات‌العاشقین (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ۶/۳۷۰۲) دیده می‌شود.

بیت‌های ابتدایی قصیده بدین قرار است:

اندر شهر دَوَن گوید و نکبت او

سر و سلامت شکسته بر چمن افتاد	گلبن راحت در آتش محن افتاد
شمع امید از سموم قهر چنان سوخت	کآتش از او درگذشت و در لگن افتاد
خاک حریف بد است، خاصه که با او	مه‌ره ما در مششدر فتن افتاد
هرکه در این خاکدان چو خاک زمن شد	بر دم مار حوادث زمن افتاد
آنس که یابد که جنس با عدم آمیخت؟	باز چه گیرد که صید با زغن افتاد؟
دور وفا رفت و من شکسته‌دلسم، زانک	عهد بد اندر جهان به عهد من افتاد...

همین‌گونه است سه بیت زیر از یک غزل که در نسخه حکیم‌اوغلو - اصلی‌ترین نسخه تصحیح مرحوم آبادی - کتابت شده است، اما در چاپ او دیده نمی‌شود:

هر آن عمری که آن از کام دل بر گوشه‌ای افتد	ز من پرسی، من این را از حساب عمر شمارم
اگر اطراف عالم را بجویند اندر این دوران	حریف همدم و هم‌غم نشاید یافت پندارم
مرا در کارها دایم میسر باد عون حق	که نیک آید همه کاری چو عون حق بود یارم

۳. گزارش ناقص برخی ابیات مجیرالدین

در چاپ مرحوم آبادی، برخی از ابیات به صورت ناقص گزارش شده‌اند؛ بدین مفهوم که به جای برخی واژگان، علامت سه نقطه قرار گرفته است. دلیل این کاستی نیز دسترسی نداشتن ایشان به برخی نسخ بوده است. در تصحیح اخیر، این کاستی‌ها نیز برطرف شد که چند نمونه از این موارد - با برجسته‌کردن واژگان و ترکیبات افزوده شده - ذکر می‌شود:

خُلُق تو بهره داد به مرد و زن آن چنان	کز روشنی نصیب به خشک و تر آفتاب
گر چرخ چنبری بکشد سر ز حکم تو	خردش چو ذره ذره کند چنبر آفتاب
گر پیک مَه سفیر رضای دل تو نیست	روشن شبش ز نامه یوم عَسیر باد...
با رایش خطاب ظفرگستران چرخ	در شکر نَعْم مَولی و نَعْم النَّصیر باد
ز چشم زخم فتاد آن دو رنج دل، ورنه	ز روزگار چنین غم به روزگار رسد
اکنون که شد از دست من ای نوشین لب	وصل تو که جان من بدو یافت طرب

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۴)

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۰ - ۴۹)

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۶۷)

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۸۵)

۴. ضبط یک قطعه شعر به دو شکل

گاه یک قطعه شعر، به دو شکل در چاپ آبادی گزارش شده است. عامل اصلی این کاستی، اشتباه کاتبان در کتابت اشعار با دو شکل از قافیه یا ردیف در نسخه‌های خطی است که موجب اشتباه مصحح و گزارش دو شکل از یک قطعه شعر شده است.

برای پی بردن به این نوع کاستی در چاپ مرحوم آبادی، مطلع یک غزل و یک قطعه ذکر می‌شود.

گلی کو کز او زخم خاری نیاید می‌ای کو کز آن می خماری نیاید
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۲۸)

گلی کو کز آن رنج خاری نیابی می‌ای کو کز آن می خماری نیابی
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۸۰)

و:

شمس یکدست که از دست من و زخم بدم هر شبی تا به سحر روی به خون می‌شوید
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱۱)

شمس یکدست که از دست من و بیم هجا هر شبی تا به سحر روی به خون می‌شویی
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۳۴)

۵. تصحیح برخی اشعار به شیوه تک‌نسخه

به طبع تصحیح تک‌نسخه‌ای کار بسیار دشواری است، آن هم وقتی اشعار متعلق به شاعرانی باشد که از روزگاران ما فاصله بیشتری دارند. برخی از سروده‌های مجیرالدین در نسخه‌های اندکی کتابت شده‌اند تا جایی که مرحوم آبادی ناگزیر از تصحیح آنها براساس یک نسخه شده است؛ همین مسئله خود موجب به وجود آمدن دو نوع کاستی در تصحیح او شده است:

۵ - ۱. گزارش نکردن ابیاتی از مجیرالدین

گاه بخشی از قطعه شعرها در تصحیح نیامده است؛ برای نمونه مرحوم آبادی برای تصحیح قصیده زیر تنها نسخه خطی شماره ۵۶۵ کتابخانه بودلیان الیوت را در اختیار داشته است:

چه شب است این که در او خون ستم ریخته‌اند بر شکرریز دعا زر کرم ریخته‌اند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۸)

باتوجه به اینکه نه بیت پایانی این قصیده در آن نسخه وجود ندارد، در چاپ ایشان نیز این ابیات گزارش نشده است:

عقل من هم نفس عشق تو شد، پنداری نفس عقل و نفس عشق به هم ریخته‌اند
چون دم ناله زخم بی‌تو، نگویی که مرا دود اندوه از آن ناله ز دم ریخته‌اند
تانه در مجلس سر، نغمه‌سرایان رباب زخمه مرغول‌کنان بر خط نم ریخته‌اند
خسرو جودپذیر، آن که دو دستش به سخا زاده چار گهر را به دو دم ریخته‌اند
یارب آن کیست! منم کز دل و طبعم به ثنا حرز ارواح بر حرب امم ریخته‌اند
یعلم‌الله که چنانم ز تأسف، حاشا کآب از مدح تو گویی که به دم ریخته‌اند
ای خداوند نه آنم که مرا بر سر نام در تعریف ظهور از جد و عم ریخته‌اند

بنده جام توأم، آب رخ بنده مریز
جاودان باد وجودت که سعادات از او
که غم و رنج چو آبم به سلم ریخته‌اند
رخت اعدای تو در بحر عدم ریخته‌اند

شکل کامل این قصیده در نسخه‌های خطی ۳۲۰۲ رامپور، ۱۷۱۱۴۲ آستان قدس و مرعشی قم آمده بود که در تصحیح جدید گزارش شد.

۵ - ۲. گزارش مغشوش برخی از سروده‌ها

کاستی دیگری که تصحیح‌های تک‌نسخه‌ای به وجود می‌آورد، مغشوش‌بودن گزارش ابیات است که در چاپ آبادی نیز این کاستی دیده می‌شود. گاه گزارش ابیات یک قطعه‌شعر به‌اندازه‌ای مغشوش است که به‌دشواری می‌توان مفهومی از آنها دریافت کرد. به ابیات زیر دقت کنید:

کتابت ابیات در نسخ خطی دیوان مجیرالدین

نشود نامزد باغ طرب هیچ دلی
که طرب کاشته باغ غم‌افزای تو نیست
گفتی از کار تو غافل نی‌ام، اندیشه مدار
مگر اقبال شه است، ارنه محابای تو نیست
قاف حلمی تو و چون کاف کفیده‌ست به شکل
دل آن کوه که پرورده عنق‌ای تو نیست
نرگسه‌دان فلک با همه گل‌خنده ماه
عکس یک نرگسه از گنبد مینای تو نیست
دامن جاه تو بازافکن جیب قمر است
عذر پذیرش اگر پرده دیبای تو نیست
سپر چرخ به گشتن چو زره چشمه شده‌ست
به دو چشم تو که الّا به تماشای تو نیست
آن طراوت که ز سنبل چمن بستان راست
صد یک یک ثمر از شاخ ثریای تو نیست
چرخ آینه چو آیین تو دید، از پی آن
نیست یک لحظه که مشتاق بلایای تو نیست
گرچه خاکستر او زنگ‌زدای سحر است
تیغ‌پیرای شب است، آینه‌پیرای تو نیست
گرچه بهرام سپهری به شجاعت ز نجوم
هست یکتاشده، با این همه همتای تو نیست
به تولای کرم بند گشادی ز جهان
خنک آن بنده که محبوس تولای تو نیست
صفت گیتی آن جوید و آثار سحر
که اثریافته جام مصفای تو نیست
ظلم گردون به جفاخانه سودام کشید

گزارش ابیات در تصحیح آبادی، ص ۶۱ - ۶۳

نشود نامزد باغ طرب هیچ دلی
که طرب کاشته باغ دل‌افزای تو نیست...
گفتی از کار تو غافل نیم اندیشه مدار
نگر اقبال شهت، و نه محابای تو نیست...
قاف حلم تو که چون کاف کفیدست به شکل
دل آن کوه که پرورده عنق‌ای تو نیست...
نرگسه‌دان فلک با همه گل‌خنده ماه
عکس یک پرگنه از گنبد مینای تو نیست
دامن جیب تو بار افکن جیب قمرست
غدر پیداش اگر پرده دنیای تو نیست؟...
سپر چرخ به گشتن چو زره چشمه شدست
نگرد چشم تو الّا که تماشای تو نیست
آن طراوت که ز سنبل چمن بستان راست
صد یکی یک شمر ار شاخ ثریای تو نیست
چرخ آینه ای آیین تو دید از پی آن
نیست یک لحظه که مشتاق بلایای تو نیست
گرچه خاکستر من زنگ‌زدای سحرست
تیغ برای شبست آینه برای تو نیست
گرچه بهرام سپهری به شجاعت رنجور
هست یکتا شده با آینه یکتای تو نیست
به تولای کرم بند گشادی ز جهان
خنک آن بنده که محبوس تولای تو نیست
صفت گیتی آن جوید گه آثار قدر؟
که اثر یافته جام مصفای تو نیست
ظلم گردون به جفاخانه تو دام کشید

دفع آن ظلم به جز عدل موقای تو نیست
دفع آن ظلم به جز عدل موقای تو نیست
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۱-۶۳)

۶. گزارش نادرست ابیات

یکی از اصلی‌ترین شاخصه‌های تصحیح، توانمندی مصحح در تشخیص صورت درست واژگان، ترکیبات و تعبیرات است که می‌تواند متنی کم‌اشتباه و نزدیک به متن اصلی ارائه دهد. متأسفانه در تصحیح مرحوم آبادی گزارش‌های نادرست فراوانی مشاهده می‌شود که بیشتر حاصل دو مسئله است: بدخوانی نسخه‌های خطی و به‌گزینی‌های نادرست.

۶-۱. بدخوانی نسخه‌های خطی

یکی از بزرگ‌ترین کاستی‌های این تصحیح، خوانش‌های نادرست واژگان و ترکیبات نسخه‌های خطی است. در این قبیل موارد، درک نادرست مصحح از ساختار بیت یا مصرع، دخالت مستقیم دارد. به نمونه‌های زیر دقت کنید:

کوه غم حاشاک که بر دل بسته‌اندم لاجرم
پایمال و خاک بر فرقم چو هامون کرده‌اند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۶)

به نظر می‌رسد مصحح با ترکیب «حاشاک» در مفهوم «دور از تو» که در شعر بسیاری از شاعران فارسی‌گوی به کار رفته، ناآشنا بوده است:

پس بگویند بنده را، حاشاک
مردکی ریش گاو کون خراست
(انوری، ۱۳۷۶، ص. ۱۱۱)

مجیرالدین شکل فارسی این عبارت را هم در اشعارش آورده است:

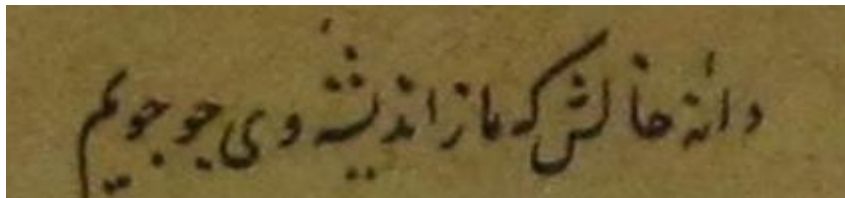
خضم بداختر تو که چون شب سیه‌دلست
دور از تو، روزکورت‌تر از اختر آمده
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۸۴)

با این توضیح، نویسه درست بیت این‌گونه خواهد بود:

کوه غم، حاشاک، بر دل بسته‌اندم لاجرم
پایمال و خاک بر فرقم چو هامون کرده‌اند

دانه خالش که باز اندیشه او چون کنم؟
گر نه دستی برنهد سیمرخ جان پر بشکند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۷۹)

مصرع نخست در این حالت، مفهومی نمی‌رساند. نویسه آن در نسخه‌های دیرین این‌گونه است: «دانه خالش که ما ز اندیشه وی جوجویم»:

تصویر ۱. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه کتابخانه معلم جودت به شماره M.C.Y.K.64، برگ ۳۰

«جوجو شدن» به معنی «پاره‌پاره و ریزه‌ریزه شدن» در دیوان مجیرالدین به کار رفته است:

جوجو چراست از غم عالم دل مجیر کاو را جوی هنوز درین تیره‌خرمن است
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۸)

درعین حال نباید از تناسب «خال» و «جو» هم غافل بود؛ آنجا که شاعران، خال رخسار معشوق را «جوسنگی»^۲ در نظر می‌گرفتند:

از تشنگی جمالت، ای جان جوجو شده‌ام چو خالت، ای جان
(نظامی، ۱۳۹۳، ص. ۲۱۸)

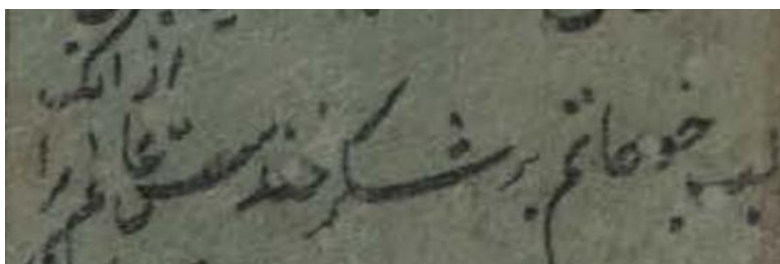
و:

مرا گر خال گندم‌گونت جوجو می‌کند، گو کن من آن جو سنگ خالت را به صد جان می‌خرم باری
(خاقانی، ۱۳۸۲، ص. ۶۹۲)

لب چو جام پرشکر خند ست عالم را از آنک خاتم گم گشته با دست سلیمان آمدست
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۳)

«پرشکرخنده بودن لبِ عالم چون جام» تعبیری است که می‌توان آن را پذیرفت، اما وزن مصرع را به هم می‌ریزد.

مصرع نخست در نسخه‌های معتبر بدین صورت نوشته شده است: «لب چو خاتم پرشکرخنده‌ست عالم را از آنک»:

تصویر ۲. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه کتابخانه رضا رامپور به شماره ۳۲۰۱، ص. ۱۹

تشبیه لب به خاتم از دست‌مایه‌های مضمون‌پردازی شاعران بوده است:

دست رقیب نیز به آن لب نمی‌رسد باری به دیو، سُکر که خاتم نمی‌دهی
(کمال خجندی، ۱۳۷۲، ص. ۳۵۷)

و:

لذت خاصی ست با هر بوسه لب‌های او می‌شود نقش نوی هر دم از این خاتم جدا
(صائب، ۱۳۸۳، ص. ۲۰)

با این گزارش، «لبِ عالم چون خاتم پرشکرخنده» می‌شود؛ افزون بر این، با «خاتم» مصرع بعد نیز تناسبی به وجود می‌آید.

۲. «جو مقدار و همچند جو در کوچکی و وزن» (خلف تبریزی، ۱۳۶۲، ذیل «جوسنگ»).

در ادامه چند نمونه از گزارش‌های نادرست مرحوم آبادی، بدون توضیح ذکر می‌شود:
سمندر خاطرش در آتش فکر خطر بیش از سکندر می‌نماید
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۹۳)

شکل درست بیت در نسخه‌های خطی بدین شکل است:
سمندِ خاطرش در آتش فکر خطر بیش از سمندر می‌نماید

کسی کو خوشدلی جوید ز گردون به نزدیک خرد ناهوشیار است
که او در جامه نیلی بدین‌سان از آن وقت است کاو هم سوکوار است
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۵۸)

مصرع آخر در نسخه‌های دیرین بدین‌گونه کتابت شده است: «از آن رفته‌ست کاو هم سوکوار است».

گر به حق بود سخن‌های تو در رقعہ، رواست که بدان دست نوشتی تو که ...ون می‌شویی!
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۰۸)

نسخه‌های دیوان: «گر نجس بود».

تو همچون نام خود پیوسته ملک‌آرا و دین‌پرور مجیر از جان در این حضرت چو حسّان گشته مدحت خوان
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۴)

نسخه‌های دیوان: «تو چون هم‌نام خود پیوسته ملک‌آرا و دین‌پرور».

این بدخوانی‌ها گاه موجب تصحیف واژگان شده است که تصحیف‌های شکل‌گرفته در این تصحیح را می‌توان در دو مقوله تقسیم‌بندی کرد:

۶- ۱- ۱. تصحیف حاصل از بردن، آوردن یا نقل نقطه

برخی تصحیف‌ها، تنها به دلیل نابسامانی وضعیت نقطه‌گذاری در نسخه‌های خطی به وجود آمده است:
دعا به مدح بیوست، وین هم آزادیست که مهر خاتم قرآن نشاید استغفار
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۰۷)

مصرع نخست در نسخه‌های دیرین بدین شکل کتابت شده است:

«دعا به مدح بیوست، وین هم از ادب است»

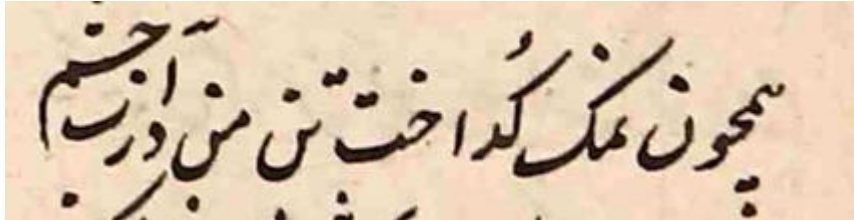
اگر به دیگر اشعار مجیرالدین توجه کنیم، پی خواهیم برد که او عین مصرع دوم این بیت را در بیتی دیگر نیز آورده است:

دعا به آخر مدح تو زان نمی‌گویم که مهر خاتم قرآن نشاید استغفار
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۰۲)

بنابراین، او الحاق دعا به آخر مدح را نوعی بی‌ادبی می‌داند؛ زیرا مدح را مانند آیات قرآن می‌داند که نباید در پایان آن استغفاری بر زبان آورده شود.^۳

همچون نمک گداخت تن من در آب خشم
وین دهر بی‌نمک نزد آبی بر آذرم
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۴۰)

در نسخه‌های دیرین به جای «آب خشم»، «آب چشم» آمده است:

تصویر ۳. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه آستان قدس به شماره ۱۷۰۸۳۵، برگ ۳۱

به نظر می‌رسد که منظور شاعر در این بیت، «گریستن بسیار» باشد که موجب کاهش جان می‌شود، نه خشم. تعبیر «در آب دیده مانند نمک گداختن» در شعر ادیب صابر هم آمده است:

ز بس که بی‌نمکی کرد با من این ایام
در آب دیده گریان گداختم چو نمک
(ادیب صابر، بی‌تا، ص. ۲۸۸)

یارب این شام دوالکباز و صبح زودخیز
چند بر جان‌ودل خاصان شیبخون کرده‌اند
چرخ پیکان است و می‌ماند بدان شکل شفق
کز دل روحانیان پنگان پر از خون کرده‌اند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۴)

باید توجه داشت که در شعر مجیرالدین، بارها به «پنگانی شکل بودن چرخ و سپهر» اشاره شده است: شود به صورت کفگیر، چرخ پنگانی
چونیم چرخ برین چرخ عشوه‌گر سازد
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۱)

و:

شود دریده‌تر از عنکبوت اسطرباب
ز نوک نیزه قبای سپهر پنگانی
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۰۰)

بنابراین، شاعر آسمان را پنگانی می‌داند که این پنگان در سپیده‌دمان با ظاهر شدن سرخی شفق، لبریز از خون می‌شود.

بازار تو تا گرم شد از زحمت عشاق
بس شیشه خونی که به بازار تو بشکست
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۰۸)

^۳ از این بیت مشخص می‌شود که مجیرالدین در شیوه ختم قرآن، پیرو برخی از بزرگان دینی بوده است که دعا پس از آن را مجاز نمی‌دانستند: «كان بعض السلف الصالح إذا ختم القرآن، أمسك عن الدعاء اكتفاء بما في القرآن منه و لجأ إلى الاستغفار مع الخجل و الحياء اعترافاً بالتقصير و خوفاً من الله.» (شافعی حقیان، ۱۴۲۱ق، ص. ۲۲۶).

کاملاً مشخص است که ترکیب «شیشه خونی» در این بیت خوش ننشسته است. در نسخه‌های کهن به جای آن «شیشه خوبی» آمده است که مفهوم بیت را کامل می‌کند. بیت بعد هم درستی این گزارش را تأیید می‌کند: در راه تو خودبین نتوان بود که مه را با خوبی تو آینه در بار تو بشکست (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۰۸)

۶- ۱- ۲. تصحیف حاصل از تغییر دادن حرف

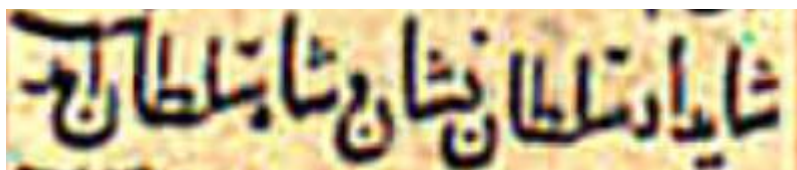
نوع دیگر تصحیف‌ها حاصل تغییر یک حرف در مصرع است که نمونه‌هایی از آنها نقل می‌شود: چون پدر شاهست و عم سلطان و جد سلطان نشان شاید او سلطان نشان و شاه سلطان آمدست (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۴)

اسلوب «چون ... شاید ار» در شعر فارسی، اسلوب رایجی بوده است: چون حساب از نقیر خواهد بود شاید ار مور میر خواهد بود (اوحدی، ۱۳۹۱، ص. ۵۸۲)

و:

چون مرا سندس است و استبرق شاید ار قالی و مزندی نیست (خاقانی، ۱۳۸۲، ص. ۸۴۵)

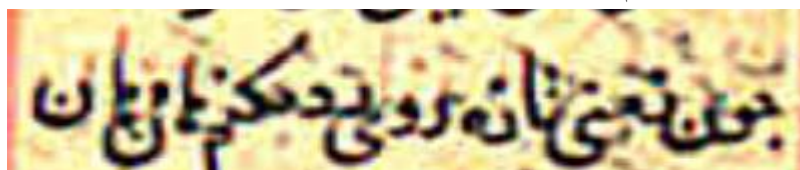
بیت مذکور با همین اسلوب در نسخه‌های معتبر آمده است، «شاید از سلطان نشان و شاه سلطان آمده است»:

تصویر ۴. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه حکیم اوغلو علی پاشا به شماره ۶۶۹، برگ ۱۵۲

ساده چو آینه‌ای، سوده چو خاکسترم چون ز منی تازه‌روی رو مکنم هان و هان (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۶۶)

در این بیت، «رو کردن» یا «رو کندن» مفهوم خاصی افاده نمی‌کند. در نسخه‌های دیرین، بیت دوم این گونه است: «چون ز منی تازه‌روی، رد مکنم هان و هان»:

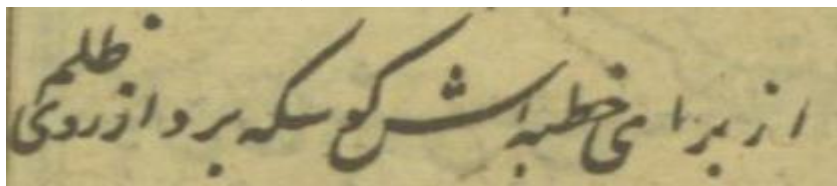
تصویر ۵. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه حکیم اوغلو علی پاشا به شماره ۶۶۹، برگ ۱۶۵

«ردکردن» در فرهنگ‌های لغت به معنی «دورکردن، راندن، مردودکردن و دفع کردن» (ناظم‌الاطباء، ذیل «ردکردن») آمده است که در این بیت خوش می‌نشیند.

مجیرالدین بر این باور است که او و معشوق به‌مانند خاکستر و آینه‌اند. از آنجاکه در گذشته آینه‌ها را با خاکستر صیقلی می‌کردند، مجیرالدین از معشوق می‌خواهد تا او را از خود نراند.

از برای خطبه‌اش گر سگه برد از روی ظلم در ازل از نه‌فلک نه پای منبر بسته‌اند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۹)

در نسخه‌های معتبر به جای «گر»، «کو = که او» آمده است که مفهوم بیت را به سامان می‌کند:

تصویر ۶. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه دهخدا به شماره ۸، برگ ۳۷

تعبیر «سگه از روی چیزی/کسی بردن» در مفهوم «بی‌روتنی کردن» آن است:

کم‌عیار است زر شرع، چو هر قلّایی سگه برد از درم دین ز برای دینار
(سیف فرغانی، ۱۳۶۴، ص. ۶۷)

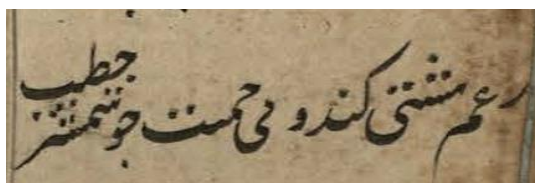
مجیرالدین بر این باور است که برای خطبه‌خواندن ممدوح، در روز ازل نه‌آسمان را به منزله‌ی نه‌پایه‌ی منبر او استفاده کردند و از همین روست که خطبه‌ی او ستم را بی‌روتنی کرده است.

۶ - ۲. به‌گزینی‌های نادرست

مصحح در برخی اوقات، شکل صحیح واژه یا ترکیب را در نسخه‌های خطی خویش داشته است، اما آنها را در متن مصحح خویش نیاورده است. به نمونه‌های زیر دقت کنید:

رغم مثنی کند و بی‌معنی چو شمشیر خطیب منبر نه چرخ را با قدر او دون کرده‌اند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۵)

در نسخه‌ی اساس و نسخه‌ی «مج» تصحیح، به جای «بی‌معنی»، «بی‌حمیت» آمده است؛ همان نویسه‌ای که در نسخه‌های دیرین نیز دیده می‌شود:

تصویر ۷. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه کتابخانه‌ی رضا رامپور به شماره ۳۲۰۲، ص. ۱۳۴

ظاهراً چون مصحح این واژه را به صورت مشدد «حمیت» خوانده، نسخه‌بدل را بدان ترجیح داده است؛ این در حالی است که «حمیت» مخفف «حمیت» است (دهخدا، ۱۳۹۹، ذیل «حمیت») و کاربرد آن به صورت غیرمشدد در ادب فارسی سابقه دارد:

توبه کند شیر ز شیری هگزر گرچه شتر کاهل و بی‌حمیت است؟
(ناصرخسرو، ۱۳۵۷، ص. ۲۶۶)

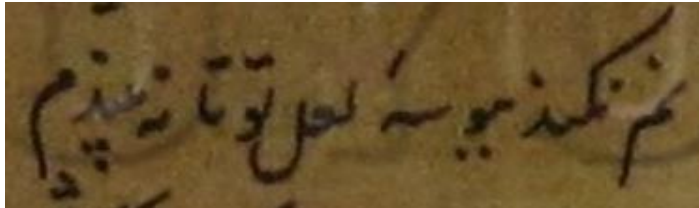
و:

هرگز انگشت به تو برنهادستم که من از مادر باحمیت زادستم
(منوچهری، ۱۳۴۷، ص. ۱۹۹)

هم نکند به بوسه‌ای لعل تو تا نبیندم همچو سفال نو شده خشک‌لب از تو هر زمان

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۵۵)

در گزارشی که مصحح به دست داده است، ابهام مفهومی وجود دارد. در نسخه «م» تصحیح آبادی، به جای «هم نکند»، «نم نکند» آمده است که تأیید نسخه‌های دیگر را نیز به همراه دارد:

تصویر ۸. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه کتابخانه معلم جودت به شماره M.C.Y.K.64، برگ ۱۶

سینه کند به خنجرش ناف زمین هر آینه خنده زند به پستی‌اش روی ظفر بر ارغوان

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۵۶)

در نسخه اساس تصحیح «ع» به جای «هر آینه»، «بر آینه» آمده و درست است:

تصویر ۹. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه کتابخانه رضا رامپور به شماره ۳۲۰۲، ص. ۷۰

«سینه‌کردن» کنایه از «تفاخر و غرور ورزیدن» است و بیشتر وقتی که در مقابل کسی یا چیزی باشد، با حرف اضافه «بر» به کار می‌رود:

چون ناف کعبه سینه کند بر همه جهان آهووشی که مشک دهد ناف خاطرش

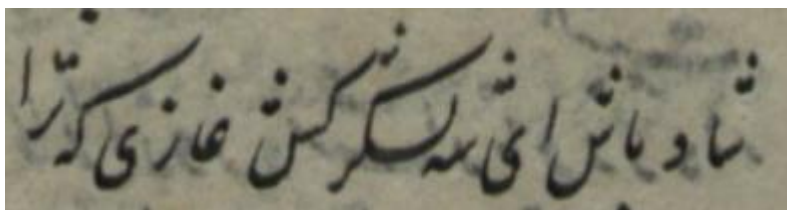
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۲۸)

مجیرالدین که درخشش خنجر ممدوح را بیشتر از آینه می‌داند، می‌گوید: چون خنجر ممدوح در زمین فرورفته است، ناف زمین به آینه فخر می‌فروشد.

شاد باش ای شه لشکرکش غازی که تراست قاعده لطف و کرم از کرم ذوالمنن است

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱)

با عنایت به اینکه در نویسه بیت، دو بار از فعل «است» استفاده شده، مفهوم آن مبهم است. مصرع نخست در نسخه‌های خطی «م»، «مج» چاپ آبادی بدین شکل است: «شاد باش ای شه لشکرکش غازی که تو را». همین کتابت را در سایر نسخه‌های دیوان مجیرالدین می‌بینیم:

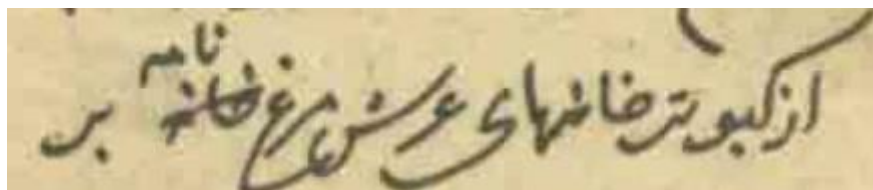
تصویر ۱۰. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه کتابخانه جامعۀ استانبول به شماره ۲۷۶/۱، برگ ۱۰

با این نویسه، ابهام مفهومی بیت از بین می‌رود.

این بشارت نامه در پر بسته پنهان آمدست از کبوتر خانه‌های مرغ عرش نامه بر

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۳)

با این گزارش، مشخص نیست که چه کسی بشارت‌نامه را از کبوترخانه‌های مرغ عرش نامه‌بر، در پر بسته و پنهان آمده است! در نسخه خطی «م» چاپ آبادی حالت به سامان این ترکیب را می‌بینیم: «از کبوترخانه‌های عرش، مرغ نامه‌بر»؛ همان گزارشی که در دیگر نسخه‌های خطی نیز آمده است:

تصویر ۱۱. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۶۷۸۰، ص. ۲۳

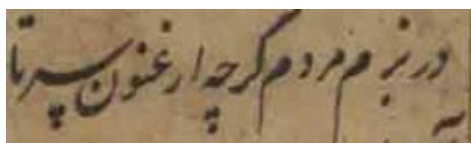
۷. خوانش و ترجیح نادرست

گاه بدخوانی واژه یا ترکیب با ترجیح نادرست همراه شده است؛ بدین مفهوم که مصحح چون مرتکب بدخوانی شده، در ترجیح واژه یا ترکیب هم به بیراهه رفته است:

با عقل قاصر تو چه مه، چه چنبر دف در بزم کودک چه ارغنون چه سه‌تا

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۰)

در پانویس آورده‌اند: «وزن مصراع دوم مختل است» (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۰). این در حالی است که در پانویس صفحه، به نقل از نسخه خطی «مج» نوشته‌اند: «در بزم مردم گرچه ارغنون چه ستا». به نظر می‌رسد که بدخوانی نسخه، موجب ترجیح نادرست مصحح شده است. اگر ایشان، ترکیب «مردم کر» را در مصراع تشخیص می‌داد، به اشتباه نمی‌افتاد. ضبط نسخه شماره ۱۵۹۱۶ نیز مانند نسخه «مج» تصحیح مرحوم آبادی است:

تصویر ۱۲. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۵۹۱۶، برگ ۸

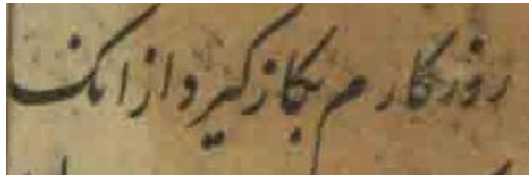
با این نویسه، مفهوم بیت روشن خواهد شد:

با عقل قاصر تو، چه مه، چه چنبر دف در بزم مردم کر، چه ارغنون، چه سه تا

روز کارم به کار گیرد از آنک رخم از رنگ زر نشان برداشت

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۴۵)

با این نویسه، مفهوم بیت روشن نیست. در نسخه «ع»، یعنی همان نسخه اساس تصحیح آبادی، «روزگارم به گاز گیرد از آنک» آمده است و کتابت سایر نسخه‌های دیوان نیز این گزارش را تأیید می‌کند:

تصویر ۱۳. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۵۹۱۶، برگ ۵۷

«به گاز گرفتن زر» در دنیای قدیم امری معمول بوده است:

از طعنه رقیب نگرده عیار من چون زر اگر برند مرا در دهان گاز

(حافظ، ۱۳۷۱، ص. ۲۳۲)

و:

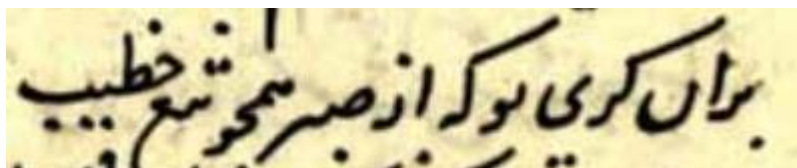
تو که در بند حرص و آز شدی همچو زر در دهان گاز شدی

(سنایی، ۱۳۸۳، ص. ۴۴۰)

بر آن سری تو که از صبر همچو تیغ خطیب به پیش صاعقه هجر تو سپر سازد

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۰)

بیت در این حالت، مفهوم خاصی ندارد. در نسخه‌های حکیم‌اوغلو، دهخدا، ۱۵۹۱۶ مجلس، ۵۶۵ آکسفورد، ۴۸۵۷ ملک و آستان قدس، به جای «بر آن سری»، «بر آن گری» آمده است:

تصویر ۱۴. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه دانشگاه تهران به شماره ۱۸۸۳، برگ ۳۸

ترکیب «بر آن گری» در معنی «برای آن کسی گریه کن»، در ادب فارسی پیشینه دارد:

بر آسمان ز غم عاشقی ست اختر من بر آن گری که مر او را چنین بود اختر

(فرخی سیستانی، ۱۳۴۹، ص. ۱۱۷)

مجیرالدین در بیت مذکور می‌گوید: بر حال کسی گریه کن که می‌خواهد از صبر و شکیبایی _ که بیشتر مانند شمشیر خطیب، وسیله‌ای زینتی است _ در برابر صاعقه هجران تو سپری درست کند.

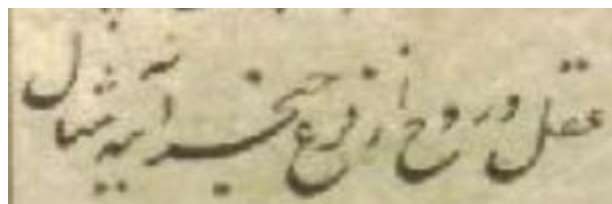
۸. افتادگی متن

در تصحیح دیوان مجیرالدین بیلقانی، گاه شاهد آن هستیم که واژه یا واژگانی از مصرعی افتاده‌اند که همین امر، مشکل وزنی و مفهومی در ابیات به وجود آورده است. به دو نمونه از این موارد توجه کنید:

عقل و روح از فرغ آینه‌مثال راه ایمن دایره آینه‌پیکر گیرند

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۷۶)

مشخص است که مصرع نخست، افتادگی دارد. این مصرع در نسخه‌های حکیم‌اوغلو، دهخدا، آستان قدس و مجلس این‌گونه ضبط شده است: «عقل و روح از فرغ خنجر آینه‌مثال»:

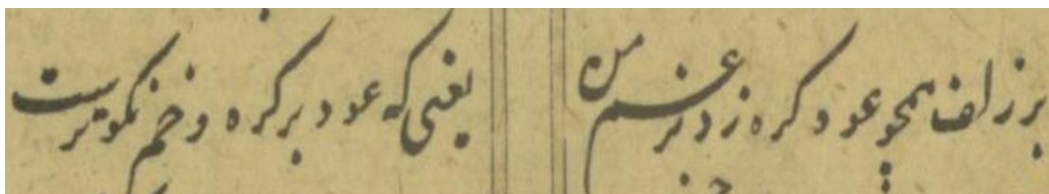
تصویر ۱۵. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک به شماره ۴۸۵۷، برگ ۸۰

همچنین در بیت:

بر زلف همچو عود گره زد به رغم من یعنی که پر گره و خم نکوتر است

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۹)

باز هم مصرع دوم افتادگی دارد. نویسه بیت در نسخه‌های حکیم‌اوغلو، آستان قدس، دهخدا، دانشگاه، ملک و مجلس بدین‌گونه است: «یعنی که عود پر گره و خم نکوتر است»:

تصویر ۱۶. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه دهخدا به شماره ۸، برگ ۴۴

۹. نویسه نادرست

در پاره‌ای ابیات دیده می‌شود که مصحح در خوانش نسخه‌ها دچار مشکل شده و این اشتباه را در نویسه خویش نمایان کرده است. استفاده نادرست از علائم نگارشی و مشدد کردن واژگان از بارزترین نمونه‌های این مقوله‌اند که برای هر یک، نمونه‌ای ذکر می‌شود:

تیغت دریغ بود به خونش از این سبب کشته شده به تیغ، کمینه غلام تست

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۳)

در این بیت، بدخوانی دیده می‌شود. مجیر می‌گوید: دریغ بود که تو با شمشیر خویش دشمنت را از پای درآوری، بنابراین او به شمشیر کمترین غلامت کشته شد. با این توصیف، به جای علامت «،» در میان تیغ و کمینه، باید از کسره اضافه استفاده شود:

تیغت دریغ بود به خونش از این سبب کشته شده به تیغ کمینه غلام تست

«کمینه‌غلام» در ادب فارسی ترکیب آشنایی است:

بَر در او، عقل فروتر گدای
بَر سَر او، چرخ کمینہ غلام
(عبدالرزاق اصفهانی، ۱۳۷۹، ص. ۳۷۵)

بهر آحاد و شاقان تو از شکل هلال
نقره‌خنگ چرخ را زین زر آیدون کرده‌اند
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۶)

ترکیب «زر آیدون» چه مفهومی می‌تواند داشته باشد؟ ظاهراً باز هم مصحح در خوانش بیت دچار اشتباه شده است؛ زیرا ترکیب «زین زر» یعنی «زینی از جنس طلا» که نمادی برای تجمل بوده است:

همان تازی‌اسبان با زین زر
خط‌ای غلامان زین‌کمر
(نظامی، ۱۳۳۵، ص. ۲۲۵)

بنابراین گزارش درست بیت این‌گونه است:

بهر آحاد و شاقان تو از شکل هلال
نقره‌خنگ چرخ را زین زر آندون کرده‌اند^۴

مجیرالدین در بیت مذکور، هلال ماه را زین زرینی می‌داند که بر روی نقره‌خنگ چرخ نهاده‌اند تا غلامان ممدوح بر روی آن بنشینند.

۱۰. تعلیقات نادرست یا نارسا

۹ عنوان یادشده قبل، بیشتر اشکالات متن مصحح را دربر می‌گرفت، و این عنوان به تعلیقات و توضیحات ابیات دیوان برمی‌گردد. در این تصحیح گاه گزارشی که مصحح از واژگان، ترکیبات و ابیات به‌دست داده‌اند، درست است، اما تعلیقات و توضیحاتی که درباره آن ذکر کرده، نادرست به نظر می‌رسد یا کاستی‌هایی دارد. برای نمونه در توضیح بیت:

دندان حرص چون نکنم کاسمان به تک
دامن گرفته در دهن اندر پی من است

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۲۸)

آورده‌اند: «دامان در دهان گرفتن در معنی دامن همت به کمر زدن و مصمم و خشمگین آمده است، ولی در لغت‌نامه دهخدا این اصطلاح را کنایه از عجز و فروتنی آورده که مناسب با این مقام نیست.» (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۰۹)

شاهد مثال مرحوم دهخدا برای دریافت این مفهوم، همین بیت مجیرالدین است. ضمن احترام به ساحت دو استاد، باید گفت که هر دو مفهومی که از این تعبیر به دست داده‌اند، نادرست است.

باید توجه داشت که «دامن در دهان گرفتن»، شکل دیگری از «دامن در دندان گرفتن» است، در معنی کنایی «سریع و شتابان دویدن»؛ چه در گذشته برای دویدن سریع‌تر، گوشه دامن را به دهان یا دندان می‌گرفتند تا به پاها نیچید:

دل باز چو در دام غم عشق آویخت
صبر آمد و گفت: خون غم خواهم ریخت

۴. نکته دیگر در ضبط این بیت، کتابت آندون به‌جای آیدون در نسخه‌های دیرین است. آندون یا آندون نقطه مقابل آیدون است؛ در معنی: آن زمان و آن وقت و آنجا و چنین و بدین وجه. (فرهنگ ناظم‌الاطبا) که به نظر می‌رسد در بیت مجیرالدین به معنی اخیر نزدیک‌تر است.

بس برآمد که دامن اندر دندان
از دست غم آخر به تگ پای گریخت
(انوری، ۱۳۶۷، ص. ۵۶۷)

در شریطه قصیده‌ای از مجیرالدین این ابیات آمده است:
تا شود در خط ز خود همچون عتابی آن که گفت
تا نگوید هیچ صاحب‌حس که اندر خافقین
چار رکن خانه اقبال تو خالی مباد
کز میان سنگ خارا، پرنیان آمد پدید،
لاله نعمان ز شاخ ارغوان آمد پدید،
زان سه‌نوبت کز ملوک باستان آمد پدید
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۹۷)

مرحوم آبادی درباره عتابی آورده‌اند: «خارایی موجددار منسوب به محله ای از بغداد» و برای اثبات ادعای خویش، از خاقانی و منوچهری شواهد مثالی ذکر کرده‌اند. (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۸۲)

این در حالی است که مشددخواندن عتابی، وزن شعر را به هم می‌زند.

به نظر می‌رسد اشاره مجیرالدین به ماجرای تاریخی است که شاعری با تخلص عتابی، مصرعی شبیه به مصرع دوم این بیت سروده بود و بعدها به دلیل سرودن این گونه بیتی، پشیمان می‌شود و بر خود خشم می‌گیرد. در اشعار مجد همگر از ژاژه‌های عتابی یاد شده است که این ژاژه‌ها از فرط سستی، اشعار را به عار تبدیل کرده‌اند:
به ژاژه‌های عتابی و شعرهای کسال
که برده‌اند الف شین ز پیکر اشعار
(مجد همگر، ۱۳۷۵، ص. ۲۶۱)

همچنین درباره بیت:

دو دست تو ز فلک ناخنی نمی‌گردد
چو در سخا مدد روزی فلک سازد
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۳)

واژه ناخنی در بخش تعلیقات برجسته شده، اما همان‌گونه که در تصویر ۱۷ دیده می‌شود، توضیحی در مقابل آن نیامده است:

ص ۵۲- طاق‌دیس آینه‌گون: کنایه از آسمان است. (لغت‌نامه)

ص ۵۳- ناخنی:

دو دست تو ز فلک ناخنی نمی‌گردد چو در سخا مدد روزی بشر سازد

ص ۵۳- طلسم: عبارت از تمزیج قوای فعاله سماوی به قوای منفعله ارضی

تصویر ۱۷. دیوان مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۳۳

برخی از تعلیقات هم حاصل گزارش نادرست از بیت است؛ برای مثال بیت:

نرگسه‌دان فلک با همه گل خنده ماه
عکس یک پرگنه از گنبد مینای تو نیست
(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۱)

مصحح واژه پرگنه را به نقل از برهان قاطع، این‌گونه توضیح داده‌اند: «به فتح اول، زمینی را گویند که از آن مال و خراج بگیرند و مرکبی باشد از عطرها و بوی‌های خوش.» (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۵۳۹)

این در حالی است که گزارش درست مصرع دوم در نسخه‌های معتبر بدین شکل است: «عکس یک نرگسه از گنبد مینای تو نیست»:

تصویر ۱۸. دیوان مجیرالدین بیلقانی، نسخه کتابخانه رضا رامپور به شماره ۳۲۰۲، ص ۹۹

کاستی دیگر تعلیقات، شخصیت‌شناسی‌های نادرست است. برای نمونه او قصیده‌ای با مطلع:

دوش آن زمان کز آه من شد شمع شب سر سوخته دیدم به بزم عاشقان شب عنبر تر سوخته

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۸۰)

را به امیر رکن‌الدین محمود منتسب داشته و در در معرفی او آورده است: «رکن‌الدین محمود، خواهرزاده سلطان سنجر و قائم‌مقام او در خراسان بود. برخی از غلامان سنجری او را در نیشابور گرفتند و میل کشیدند» (مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۲۱ - ۶۲۲). این در حالی است که در متن قصیده، نام ممدوح محمد است:

سنجر نشانِ جم‌نشین، ذوالمجد، رکن داد و دین کز عکس تیغش بر زمین شد بحرِ اخضر سوخته
یعنی محمد کافرش دولت نشانند بر سرش وز رمح افعی پیکرش گردد دوپیکر سوخته

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۸۲)

رکن‌الدین محمد طغایرک فرزند امیر حاجب عبدالرحمان بن طغایرک، به همراه برادرش فخرالدین، از ممدوحان مجیرالدین بوده‌اند. فخرالدین از امرای سلطان محمد بن محمود (حکومت ۵۵۴ - ۵۴۷) (محمد راوندی، ۱۹۲۱م، ص. ۵۴۰) و شحنة بغداد (ابن فوطی، ۱۳۷۴، ص. ۴۶) بوده و در زمان سلطان محمود سلجوقی نیز از عظمای امرای زمان محسوب می‌شده است (مدرس گیلانی، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۵۵).

مجیرالدین در مدح امیر رکن‌الدین محمد بن عبدالرحمن بن طغایرک نیز دو قصیده سروده که یکی از آنها همین قصیده مذکور است و قصیده دیگر با مطلع زیر شروع می‌شود:

الطرب ای شکرستان! چون دم سرد زد سحر گرم درآی و دم مده، باده بیار و غم ببر

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۱۶)

مجیرالدین در بیتی از قصیده نخست، ممدوح را صدفی برای مروارید اغاجی می‌نامد:

دُر اغاجی را صدف، صد کوه و کان در صدر و صف بدخواه‌سوزی کز لطف مرهم نهد بر سوخته

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۱۸۰)

و این دلیل بسیار بارزی است بر اینکه ممدوح، رکن‌الدین محمد طغایرک است؛ زیرا اغاجی، همان امیرحاجب اغاجی، نیای رکن‌الدین طغایرک است (رک: ابوالرجای قمی، ۱۳۶۳، ص. ۱۰۷).

همین‌گونه است ممدوح قطعه:

خداوندم ظهیرالدین، ادام الله ایامه که در فضل و هنر جز صدر سلطان را نمی‌شاید

(مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱۰)

که فردی به نام ظهیرالدین است و مرحوم آبادی او را ابوبکر منصور بن ابی‌القاسم نصر بن العطار می‌داند که در روزگار سلجوقیان در سال ۵۷۰ وزیر المستضیء بالله و در سال ۵۷۵ وزیر الناصر بالله بوده است (مجیر

بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۶۴۸؛ درحالی که منظور مجیرالدین، ظهیرالدین عبدالغفار بن الحسین الکرچی، مستوفی اتابک جهان پهلوان محمد و مظفرالدین قزل (ابوالرجای قمی، ۱۳۶۳، ص. ۲۲۶) است که در راحة‌الصدور از او با عنوان «واحد عصر و یگانه فضلاهی دهر» (محمد راوندی، ۱۹۲۱م، ص. ۵۴) نام برده شده است. سعدالدین وراوینی نیز به روش ویژه او در نگارش اشاره داشته است: «کتبه عجم از نسج کتابت بر منوال او اگر خواهند، قاصر آیند، و لو کان بعضهم لبعض ظهیرا» (سعدالدین وراوینی، ۲۵۳۵، ص. ۸). جالب اینکه مستوفی بودن ممدوح در عنوان شعر نیز آمده است (رک: مجیر بیلقانی، ۱۳۵۸، ص. ۳۱۰).

نتیجه‌گیری

مبنای پژوهش انجام‌گرفته، بررسی و نقد متن مصحح آبادی باوایل از دیوان مجیرالدین بیلقانی براساس نسخه‌بدل‌های دیوان و همچنین بیش از ۳۰ نسخه خطی از دیوان وی بود که در آن، کاستی‌های تصحیح در ۱۰ قالب کلی تقسیم‌بندی و بررسی گردید. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، برخی از عناوین مشخص‌شده در کاستی‌های این چاپ، به میزان توانمندی مصحح در امر تصحیح بازمی‌گردد و برخی دیگر به مقتضیات زمان تصحیح و دسترسی‌نداشتن مصحح به نسخه‌های خطی بیشتر.

همچنین اعتماد کامل مصحح به نسخه خطی شماره ۳۱۲۳ کتابخانه ملی تبریز موجب راه‌یافتن برخی شعرهای اثرالدین اخسیکتی به نام مجیرالدین در این چاپ شده است. در چاپ آبادی از ۱۲ جنگ و نسخه خطی استفاده شده بود. طبیعی است که در چنین پژوهش‌هایی نمی‌توان از کیفیت نسخه‌های خطی سخن گفت، اما برخی از نسخه‌های استفاده‌شده در تصحیح، به قدری مشوش و پرغلط‌اند که می‌توان آنها را به‌آسانی از دایره تصحیح کنار گذاشت؛ زیرا فقط به افزوده‌شدن نسخه‌بدل‌ها در پانویس صفحات منجر شده‌اند.

مصحح، تصحیح را به شیوه نسخه اساس انجام داده است، اما عدول از نسخه اساس در آن دیده می‌شود. همچنین، انصاف علمی او موجب شده است موارد فراوانی از نسخه‌بدل‌ها را که قادر به خواندن‌شان نبوده است، با عبارت «کذا» مشخص کند.

به‌طورکلی می‌توان این‌گونه اظهارنظر کرد که چاپ موجود از دیوان مجیرالدین، در زمان خود کاری درخور و شایسته بوده است، اما با گذشت زمان و پیداشدن نسخه‌های خطی جدید از دیوان او، ضرورت انجام تصحیحی مجدد از آن احساس می‌شود.

تشکر و قدردانی

نگارنده قدردان حمایت‌های بنیاد ملی علم ایران (صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران) است که به آسان‌ترشدن مسیر این پژوهش علمی کمک کردند.

منابع

- ابن فوطی (۱۳۷۴). *مجمع‌الآداب فی معجم‌اللقاب*. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
 ابوالرجاء قمی (۱۳۶۳). *تاریخ‌الوزراء* (محمدتقی دانش‌پژوه، مصحح). مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- اثیرالدین اخسیکتی، محمد (۱۳۹۸). *دیوان* (محمود براتی خوانساری، مصحح). سخن.
- اثیرالدین اخسیکتی، محمد (۱۳۳۷). *دیوان* (رکن‌الدین همایون‌فرخ، مصحح). کتابفروشی رودکی.
- اثیرالدین اخسیکتی، محمد (۱۳۹۹). *دیوان* (عباس ماهیار، مصحح). جام گل.
- ادیب صابر، شهاب‌الدین (بی‌تا). *دیوان* (محمدعلی ناصح، مصحح). علمی.
- اسدی و لیلو، رشید (۱۳۹۰). *تحقیق در دیوان مجیرالدین بیلقانی* [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت‌معلم تبریز]. ویراساینس. <https://www.virascience.com/thesis/547977>
- اعظم‌پور، نجمه، حجت، محمد، و شایگان، مریم (۱۴۰۱). بررسی سبک‌شناسی دیوان مجیرالدین بیلقانی. *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی*، ۳ (۷۳)، ۱-۲۳. <https://mail.bahareadab.com/issue/73>
- انوری ابیوردی، اوحدالدین (۱۳۷۶). *دیوان* (با مقدمه سعید نفیسی). نگاه.
- اوحدی بلیانی، تقی‌الدین (۱۳۸۹). *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین* (ذبیح‌الله صاحب‌کار و آمنه فخر احمد، مصحح). میراث مکتوب.
- اوحدی مراغه‌ای، رکن‌الدین (۱۳۹۱). *دیوان* (سعید نفیسی، مصحح). سنایی.
- جائسی، کبیراحمد (۱۹۷۳م). *تصحیح دیوان مجیرالدین بیلقانی* [پایان‌نامه دکترای منتشر نشده]، دانشگاه اسلامی علیگر.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۱). *دیوان* (محمد قزوینی و قاسم غنی، مصحح؛ به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار). اساطیر.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۸۲). *دیوان* (ضیاء‌الدین سجادی، مصحح). زوار.
- خلف تبریزی، محمدحسین (۱۳۶۲). *برهان قاطع*. امیرکبیر.
- دولتشاه سمرقندی (۱۳۸۲). *تذکره‌الشعرا* (ادوارد براون، مصحح). اساطیر.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۹۹). *لغت‌نامه دهخدا*. مؤسسه لغت‌نامه دهخدا و مرکز بین‌المللی آموزش زبان فارسی دانشگاه تهران. [نسخه دیجیتال]. <http://dekhoda.ut.ac.ir>
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۳). *امثال و حکم*. چاپخانه سپهر.
- رشید و طواط، سعدالملک (۱۳۳۹). *دیوان* (سعید نفیسی، مصحح). کتابخانه بارانی.
- ریپکا، یان (۱۳۸۱). *تاریخ ادبیات ایران از دوران باستان تا قاجاریه* (عیسی شهابی، مترجم). علمی و فرهنگی.
- سعدالدین وراوینی (۱۳۵۴). *مرزبان‌نامه* (محمد روشن، مصحح). بنیاد فرهنگ ایران.
- سنایی، ابوالمجدود (۱۳۸۳). *حدیقه‌الحقیقه* (محمدتقی مدرس رضوی، مصحح). انتشارات دانشگاه تهران.
- سیف فرغانی، محمد (۱۳۶۴). *دیوان* (ذبیح‌الله صفا، مصحح). فردوسی.
- شافعی حفیان، احمد محمود عبدالسمیع (۱۴۲۱ق). *الوافی فی کیفیة الترتیل القرآن*. دارالکتب العلمیه.
- شیرازی، صمد (۱۳۹۲). *فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان مجیرالدین بیلقانی* [پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد]، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین.
- صائب تبریزی، میرزا محمدعلی (۱۳۸۳). *دیوان* (محمد قهرمان، مصحح). علم.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۸). *تاریخ ادبیات در ایران*. فردوس.

- عاشقی عظیم‌آبادی (۱۳۹۱). تذکره نشت‌عشق (سیدکمال حاج‌سیدجوادی، مصحح). میراث مکتوب.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین محمد (بی‌تا). دیوان (ادیب پیشاوری، مصحح). شرکت کانون کتاب.
- عبدالرزاق اصفهانی، جمال‌الدین محمد (۱۳۷۹). دیوان (حسن وحید دستگردی، مصحح). نگاه.
- عبدالواسع جبلی (۲۵۳۶). دیوان (ذبیح‌الله صفا، مصحح). امیرکبیر.
- عوفی بخاری، محمد (۱۳۶۱). لب‌الب‌الباب (به اهتمام محمد عباسی). کتابفروشی فخر رازی.
- فرخی سیستانی، ابوالحسن علی (۱۳۴۹). دیوان (محمد دبیرسیاقی، مصحح). زوار.
- کمال خجندی، مسعود (۱۳۷۲). دیوان (احمد کرمی، مصحح). ما.
- مالملی، امیدوار (۱۳۸۹). مختصری از مضامین نجوم در دیوان مجیر. تحقیقات زبان و ادب فارسی دانشگاه بوشهر، ۶(۲)، ۱۶۹-۱۴۱. https://journals.iau.ir/article_522139.html
- مالملی، امیدوار (۱۳۹۷). مختصری از تمثیلات دیوان مجیرالدین بیلقانی. تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، ۳۵(۱۰)، ۳۵-۳۵. https://journals.iau.ir/article_539841.html
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (۱۳۵۸). دیوان (محمد‌آبادی باویل، مصحح). انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه مجلس شورای اسلامی. شماره ۱۵۹۱۶. تاریخ کتابت: نامعلوم.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه مجلس شورای اسلامی. شماره ۱۶۷۸۰. تاریخ کتابت: ۹۹۹ق.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه کتابخانه ملی تبریز. شماره ۳۱۲۳. تاریخ کتابت: ۱۲۶۲ ق.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه حکیم اوغلو علی‌پاشا. شماره ۶۶۹. تاریخ کتابت: احتمالاً قرن هشتم یا نهم.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه لغت‌نامه دهخدا. شماره ۸. تاریخ کتابت: ۱۰۰۹ ق.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه آستان قدس رضوی. شماره ۱۷۰۸۳۵. تاریخ کتابت: قرن دوازدهم.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه کتابخانه معلم جودت. شماره M.C.Y.K.64. تاریخ کتابت: ۱۰۰۶ ق.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک. شماره ۴۸۵۷. تاریخ کتابت: ۱۰۰۶ ق.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه کتابخانه جامعه استانبول. شماره ۲۷۶/۱. تاریخ کتابت: ۱۰۲۲ ق.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه کتابخانه رضا رامپور. شماره ۳۲۰۱. تاریخ کتابت: نامعلوم.

مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه کتابخانه رضا رامپور. شماره ۳۲۰۲. تاریخ کتابت: نامعلوم.

مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه دانشگاه تهران. شماره ۱۸۸۳. تاریخ کتابت: قرن دهم.

مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه موزه بریتانیا. شماره ۶۹۲ - ف. تاریخ کتابت: ۱۰۱۶.

مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه کتابخانه بودلیان الیوت دانشگاه آکسفورد. شماره ۵۶۵. تاریخ کتابت: ۱۰۰۵.

مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (ف ۵۸۶ ق). دیوان. نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی قم. شماره ۱۷۲۹۶. تاریخ کتابت: ۱۳۳۵.

محمد راوندی (۱۹۲۱م). *راحة الصدور و آیه السرور* (عباس اقبال، مصحح). بریل.

محمدی، برات، و قویطاسی، ادیس (۱۴۰۱). *استعاره مفهومی در شعر مجیرالدین بیلقانی*. نقد، تحلیل و

زیبایی‌شناسی متون، ۵(۱۷)، ۲۳-۴۲. https://www.qparsi.ir/article_171418.html

مدرس گیلانی، مرتضی (۱۴۰۴ق). *تاریخ نگارستان*. کتابفروشی حافظ.

منوچهری دامغانی، ابوالنجم احمد (۱۳۴۷). *دیوان*. (محمد دبیرسیاقی، مصحح). زوار.

ناصر خسرو قبادیانی، ابومعین (۱۳۵۷). *دیوان*. (مجتبی مینوی و مهدی محقق، مصحح). مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل.

نذیر احمد (۱۳۷۲). *تأثیر مجیر بیلقانی در اشعار سراجی خراسانی*. *فند پارسی*، (۶)، ۲۷-۴۴.

<http://ensani.ir/fa/article/283395/>

نظامی گنجوی، ابومحمد الیاس (۱۳۹۳). *لیلی و مجنون* (حسن وحید دستگردی، مصحح). قطره.

نظامی گنجوی، ابومحمد الیاس (۱۳۳۵). *شرفنامه* (حسن وحید دستگردی، مصحح). ابن سینا.

نفیسی، میرزاعلی اکبرخان (۱۳۴۳). *فرهنگ ناظم‌الاطباء*. خیام.

وطواط، رشیدالدین (۱۳۳۹). *دیوان* (سعید نفیسی، مصحح). کتابخانه بارانی.

هدایت، رضا قلی خان (۱۳۸۲). *مجمع الفصحاء* (به اهتمام مظاهر مصفا). امیرکبیر.

همگر، مجلدالدین (۱۳۷۵). *دیوان* (احمد کرمی، مصحح). ما.

References

- Abolraja Qomi. (1984). *Tarikh al-Vozara* (M. T. Daneshpajouh, Correction). Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian].
- Abdolrazzaq Esfahani, J. M. (n.d.). *Diwan* (Adib Pishavari, Correction). Sherkat_e Kanoon Ketab. [In Persian].
- Abdolrazzaq Esfahani, J. M. (2000). *Diwan* (H. Vahid Dastgerdi, Correction). Negah. [In Persian].
- Abdolwasi Jabali. (2536). *Diwan* (Z. Safa, Correction). Amir Kabir. [In Persian].
- Adib Saber, Sh. (n.d.). *Diwan* (M. A. Naseh, Correction). Elmi. [In Persian].
- Anvari Abivardi, O. (1997). *Diwan* (Introduction by S. Nafisi). Negah. [In Persian].
- Asadi Valilou, R. (2011). *Research in Diwan Mujir al-Din Beylaghani* [Master's Thesis, Tabriz Teacher Training University]. Virascience. <https://www.virascience.com/thesis/547977/> [In Persian].
- Athir al-Din Akhsikti, M. (2019). *Diwan* (M. Barati Khansari, Correction). Sokhan. [In Persian].
- Athir al-Din Akhsikti, M. (1958) *Diwan* (R. H. Farrukh, Correction). Rudaki. [In Persian].

- Athir al-Din Akhsikti, M. (2022). *Diwan* (A. Mahyar, Correction). Jame Gol. [In Persian].
- Azampour, N., Hojjat, M., & Shaygan, M., (2022). Review of the stylistics of diwan Mujir al-Din Beylaghani. *Journal of Persian Poetry & prose Stylogy*, 3(73), 1-23. <https://mail.bahareadab.com/issue/73> [In Persian].
- Dehkhoda, A. (2020). *Dictionary*. Dehkhoda Dictionary Institute and International Center for Persian Language Teaching, Tehran University. [Digital Version]. <http://dehkhoda.ut.ac.ir>
- Dehkhoda, A. (2004). *Amsal o Hekam*. Sepehr. [In Persian].
- Dowlat Shah Samarqandi. (2003). *Tazkirat al-Sho'ara* (E. Brown, Correction). Asatir. [In Persian].
- Ebn Fouti. (1995). *Majma' al-Adab Fi Mo'jam al-Alqab*. Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Farrokhi Sistani, A. (1970). *Diwan* (M. Dabir Siaghi, Correction). Zavvar. [In Persian].
- Hafiz, Sh. (1992). *Diwan* (M. Qazvini & Gh. Ghani, Correction & A. Jarbzehdar, Eds.). Asatir. [In Persian].
- Hamgar, M. (1996). *Diwan* (A. Karami, Correction). Ma. [In Persian].
- Hedayat, R. (2003). *Majma' Al-Fosaha* (M. Mosafa, Ed.). Amir Kabir. [In Persian].
- Jaiesi, K. (1973). *Correction of Diwan Mujir al-Din Beylaghani* [Unpublished P.h.D. Thesis], Aligarh Islamic University. [In Persian].
- Khalaf Tabrizi, M. (1983). *Borhan_e Qate'*. Amir Kabir. [In Persian].
- Kamal Khujandi, M. (1993). *Diwan* (A. Karami, Correction). Ma. [In Persian].
- Khaqani Shervani, A. (2003). *Diwan* (Z. Sajjadi, Correction). Zavar. [In Persian].
- Malmalli, O. (2019). A summary of the themes of astronomy in Diwane Mujir. *Persian Language & Literature Research Journal of Bushehr University*, 6(2), 141-169. https://journals.iau.ir/article_522139.html [In Persian].
- Malmalli, O. (2018). A Summary of Allegories of Diwan Mujir al-Din Beylaghani. *A Journal of Allegorical Research in Persian Language & Literature*, 35(10), 8-35. https://journals.iau.ir/article_539841.html [In Persian].
- Manouchehri Damghani, A. (1968). *Diwan* (M. Dabir Siaghi, Correction). Zavvar. [In Persian].
- Modarres Gilani, M. (1983). *History of Negaristan*. Hafez. [In Persian].
- Mohammadi, B., GHavitasi, E., (2022). Conceptual Metaphor in Mujir al-Din Beylaghani's Poetry. *Journal of Criticism, Analysis & Aesthetics of Texts*, 5(17), 23-42. https://www.qparsir.ir/article_171418.html [In Persian].
- Mohammad Ravandi. (1921). *Rahat al-Sodour & Ayat al-Surour* (A. Iqbal, Correction). Beril. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1979). *Diwan* (M. Abadi Babil, Correction). Mo'assese Tarikh va Farhange Iran. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (n.d.). *Diwan*. Manuscript of Islamic Council, No: 15916, Tehran. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (999 A.H). *Diwan*. Manuscript of Islamic Council, No: 16780, Tehran. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1262 A.H). *Diwan*. Manuscript of National Library, No: 3123, Tabriz. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (possibly the 8th or 9th century). *Diwan*. Manuscript of Hakim Oqluo Ali Pasha, No: 669, Istanboul. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1009 A.H). *Diwan*. Manuscript of Dehkhoda Glossory, No: 8, Tehran. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (12th century). *Diwan*. Manuscript of Astan Quds Razavi, No: 170835, Mashhad. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1006 A.H). *Diwan*. Manuscript of Library of Mo'Allem Joudat, No: M.C.Y.K.64, Istanboul. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1006 A.H). *Diwan*. Manuscript of Library of Malek, No: 4857/2, Tehran. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1022 A.H). *Diwan*. Manuscript of Library of Jame'e, No: 276/1, Istanboul. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (n.d.). *Diwan*. Manuscript of Library of Reza Rampour, No: 3201, India. [In Persian].

- Mujir al-Din Beylaghani, A. (n.d.). *Diwan*. Manuscript of Library of Reza Rampour, No: 3202, India. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (10th century). *Diwan*. Manuscript of University of Tehran, No: 1883, Tehran. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1016). *Diwan*. Manuscript of British Museum, No: 692, England. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1005). *Diwan*. Manuscript of Library of Boudelian Eliyot, No: 565, England. [In Persian].
- Mujir al-Din Beylaghani, A. (1335). *Diwan*. Manuscript of Library of Mar'ashi, No: 17296, Qom. [In Persian].
- Nafisi, M. (1964). *Farhang Nazem al-Atebba*. Khayyam. [In Persian].
- Naser Khosrow Ghobadiani, A. (1978). *Diwan* (M. Minavi & M. Mohaghegh, Correction). McGill University Islamic Studies. [In Persian].
- Nazir Ahmad. (1993). Mujir Beylaghani's on Siraj Khorasani's poetry. *Persian Sugar Journal*, (6), 27-44. <http://ensani.ir/fa/article/283395/> [In Persian].
- Nezami Ganjavi, A. (2014). *Leili & Majnoun* (H. Vahid Dastgerdi, Correction). Ghatreh. [In Persian].
- Nezami Ganjavi, A. (1956). *Sharafnameh* (H. Vahid Dastgerdi, Correction). Ebne Sina. [In Persian].
- Owhadi Maraghe'i, R. (2012). *Diwan* (S. Nafisi, Correction). Sanaei. [In Persian].
- Owhadi Balyani, T. (2010). *Arafat al-Asheqin & Arasat al-Arifeen* (Z. Sahebkar & A. Fakhr Ahmad, Correction). Miras Maktoub. [In Persian].
- Ouwfi Bukhari, M. (1982). *Lobab al-Albab* (M. Abbasi, Correction). Fakhr Razi. [In Persian].
- Rashid Watwat, S. (1960). *Diwan* (S. Nafisi, Correction). Barani Ketabkhane. [In Persian].
- Ripka, J. (2002). *The history of Iranian literature from Ancient Times to the Qajar Period* (I. Shahabi, Trans.). Scientific & cultural. [In Persian].
- Saad al-Din Varavini. (2535). *Marzbannameh* (M. Roshan, Correction). Iranian Culture Foundation. [In Persian].
- Sa'eb Tabrizi, M. (2004). *Diwan* (M. Ghahreman, Correction). Scienc Publication. [In Persian].
- Safa, Z. (1999). *History of Literature in Iran*. Ferdows. [In Persian].
- Sanaei, A. (2004). *Hadiqat ol Haqiqa* (M. T. Modarres Razavi, Correction). Tehran University. [In Persian].
- Seif Farghani, M. (1985). *Diwan* (Z. Safa, Correction). Ferdowsi. [In Persian].
- Shafei Hafian, A. (2000). *Al-Wafi fi Kifiyyat Al-Tartil_e Quran*. Dar al-Kotob al-Ilmiyyah. [In Persian].
- Shirazi, S. (2013). *Vocabulary & interpretations of diwan Mujir al-Din Beylaghani* [Unpublished master's thesis], Imam Khomeini International University of Qazvin. [In Persian].

